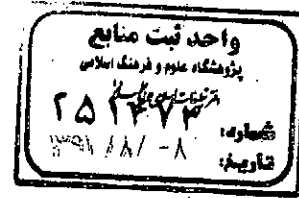

زیبایی شناسی آیات قرآن

سید حسین سیدی

زیبایی‌شناسی آیات قرآن

سید حسین سیدی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان
- سروپرستار: محمدباقر انصاری
- ویراستاران: هوشنگ استادی، محمد خیری
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: پاییز ۱۳۹۰
- شمارگان: ۱۴۰۰ نسخه
- قیمت: ۷۵۰۰ تومان
- عنوان: ۱۹۳؛ مسلسل: ۳۳۱

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهدا، (اصفهانیه)، کوچه آمار، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸؛ کدپستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹

مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، زیربوی درب دانشگاه تهران، پاساژ فرزند،

طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۳

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سیدی، حسین، ۱۳۴۱ -

زیبایی‌شناسی آیات قرآن / سید حسین سیدی؛ تهیه گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی معاونت

پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی - قم؛ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت

پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰.

ص. ۲۸۰

ISBN: 978-600-195-056-8

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص [۲۲۹] - ۴۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. زیبایی‌شناسی - جنبه‌های قرآنی، ۲. زیبایی‌شناسی در قرآن، ۳. قرآن - مسائل ادبی، الف. دفتر

تبلیغات اسلامی خراسان رضوی، معاونت پژوهشی، گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی، ب. دفتر

تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ج. عنوان.

۹ ز ۹۹ ص ۱۰۳/۷/ BP ۲۹۷/۱۵۹

[BP ۱۰۴/۹۷ ص ۹]

فهرست

سخنی با خواننده ۱۵

مقدمه ۱۷

بخش اول: کلیات

فصل اول: کلیاتی درباره زیبایی‌شناسی ۲۳

معنا و مفهوم زیبایی‌شناسی ۲۳

واژه زیبایی‌شناسی ۲۳

تعریف زیبایی‌شناسی ۳۱

نسبت دین با هنر و زیبایی ۳۵

مبانی هنر و زیبایی‌شناسی ۴۵

فرم و محتوا در هنر ۴۷

مخاطب اثر هنری ۵۱

فصل دوم: اسلام و مقوله زیبایی ۵۵

درآمد ۵۵

الف) ناهمانندی‌ها ۵۷

ب) همانندی‌ها ۵۸

قرآن و زیبایی ۶۳

زیبایی از دیدگاه متفکران مسلمان ۶۶

۶۹	معنای زیبایی از نظر غزالی
۷۰	مولوی و زیبایی‌شناسی
۷۵	فصل سوم: تاریخ‌مندی قرآن
۷۵	درآمد
۷۷	معیارهای سوره‌های مکی
۷۷	معیارهای سوره‌های مدنی
۷۸	فواید تقسیم سوره‌ها به مکی و مدنی
۷۹	ویژگی‌های محتوایی سوره‌های مکی
۷۹	ویژگی‌های محتوایی سوره‌های مدنی
۸۰	تاریخ‌مندی و اعجاز
۸۶	پیوستگی و نظم
۹۳	فصل چهارم: تحول معنایی واژگان قرآن (بررسی معناشناختی)
۹۳	درآمد
۹۶	تسییح
۹۶	عبادت
۹۷	مغفرت
۹۷	زکات
۹۸	حج
۹۸	نفاق
۹۹	کُفر
۹۹	الحاد
۱۰۰	فجور
۱۰۱	غیث و مطر

۱۰۲	ریح و ریح
۱۰۶	فصل پنجم: قرآن به مثابه یک متن
۱۰۶	سازوکارهای بررسی متن
۱۰۸	ویژگی متن
۱۰۹	تفاوت گفتار و نوشتار
۱۱۰	روابط موجود در یک متن
۱۱۳	مکانیسم فهم قرآن
۱۱۷	نقش یافت در فهم قرآن
۱۱۷	۱. بافت متن
۱۱۸	۲. بافت موقعیت
۱۳۵	سبک قرآن
۱۴۲	عدول
۱۴۷	سبک فراهنچار قرآن
۱۵۸	زبان قرآن
۱۶۰	نگاهی گذرا به آرایبی درباره زبان دین
۱۶۱	راندال و نظریه غیرشناختی بودن زبان دین
۱۶۹	معناشناسی در زمانی واژگان قرآنی
۱۷۲	نمونه‌هایی از واژگان قرآنی
۱۷۲	تقوا
۱۷۲	نواب
۱۷۳	صلوة
۱۷۴	رحمان و رحیم
۱۷۵	تسییح

۱۷۵	منافق
۱۷۶	شریعت
۱۷۶	کنود
۱۷۷	کفر
۱۷۷	تبور
۱۷۸	خمر
۱۷۸	نیت
۱۷۹	عذاب
۱۷۹	عقل
۱۷۹	مره
۱۸۰	سکون و سکینه
۱۸۰	شطط
۱۸۰	انابه

بخش دوم: شناخت قرآن

۱۸۵	فصل اول: مفهوم اعجاز قرآن
۱۸۵	درآمد
۱۸۸	عربی بودن زبان قرآن
۱۹۰	شبهه‌ها درباره اعجاز قرآن
۱۹۲	جنبه‌های اعجاز قرآن
۱۹۳	اعجاز متنی
۱۹۷	تفاوت قرآن با دیگر معجزات
۲۰۱	پیشینه پژوهش‌های اعجاز ادبی

۲۰۳	فصل دوم: قرآن و نقد ادبی عرب
۲۰۹	دیدگاه‌ها درباره اعجاز متنی قرآن
۲۱۰	خطابی
۲۱۲	رمانی
۲۱۲	باقلانی
۲۱۴	قاضی عبدالجبار معتزلی
۲۱۴	عبدالقاهر جرجانی
۲۱۵	یحیی بن حمزه علوی
۲۱۶	فخر رازی
۲۱۶	زمخشری
۲۱۶	ابن اثیر
۲۱۷	سید قطب
۲۱۸	احمد بدوی
۲۱۹	طالقانی
۲۲۰	بازرگان
۲۲۱	معرفت

بخش سوم: زیبایی‌شناسی آیات قرآن

۲۲۵	فصل اول: مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی آیات
۲۲۵	۱. موسیقی
۲۲۸	سمفونی‌های قرآن
۲۳۸	موسیقی در سوره‌هایی از جزء سی‌ام قرآن
۲۴۰	سوره نیا

۲۴۸	سوره عصر
۲۴۸	سوره همزه
۲۴۸	سوره فیل
۲۴۹	سوره ماعون
۲۷۰	سوره کوثر
۲۷۰	سوره کافرون
۲۷۱	سوره نصر
۲۷۲	سوره تبت
۲۷۲	سوره اخلاص
۲۷۳	سوره فلق
۲۷۵	سوره ناس
۲۷۵	موسیقی درونی در قرآن
۲۷۷	تفاوت موسیقی درونی و بیرونی
۲۸۴	فصل دوم: فاصله در قرآن
۲۸۵	ساختار فاصله
۲۹۰	کارکرد فاصله
۲۹۳	جنبه‌های زیبایی‌شناختی فاصله
۳۰۳	فصل سوم: تکرار
۳۰۳	جنبه زیبایی‌شناختی تکرار
۳۰۳	تناسب لفظ و معنا
۳۰۴	۱. تناسب آوایی - معنایی
۳۰۶	انواع دلالت
۳۱۰	اختلاف حرکت و اختلاف معنا

۲۴۲	ارتباط بیان و ساختار جمله با معنا
۲۴۴	سوره مطففین
۲۴۴	سوره انشقاق
۲۴۵	سوره بروج
۲۴۶	سوره طارق
۲۴۷	سوره اعلی
۲۴۸	سوره غاشیه
۲۴۹	سوره فجر
۲۵۲	اوزان و الحان سوره فجر
۲۵۴	سوره بلد
۲۵۶	سوره شمس
۲۵۸	سوره لیل
۲۵۹	سوره ضحی
۲۶۰	سوره انشراح
۲۶۱	سوره تین
۲۶۲	سوره علق
۲۶۳	پیوستگی و انسجام متنی سوره علق
۲۶۴	سوره قدر
۲۶۵	سوره بینه
۲۶۵	سوره زلزال
۲۶۶	سوره عادیات
۲۶۷	سوره قارعه
۲۶۷	سوره تکوین

۳۸۲	فصل ششم: زیبایی‌های بیانی
۳۸۲	مجاز
۳۸۵	گونه‌های مجاز عقلی
۳۸۶	حوزه‌های مجاز
۳۸۶	۱. طبیعت
۳۸۷	۲. دیگر حوزه‌ها
۳۸۸	ویژگی‌های سبکی مجاز در قرآن
۳۹۰	ویژگی‌های روان‌شناختی مجاز قرآن
۳۹۴	ویژگی‌های عقلانی مجاز قرآن
۳۹۷	تشبیه در قرآن
۳۹۹	ویژگی‌های تشبیه قرآنی
۴۰۰	کارکرد تشبیه
۴۰۰	۱. تأثیر روانی
۴۰۳	۲. صحنه‌های قیامت
۴۰۴	استعاره
۴۰۵	ویژگی‌های هنری استعاره
۴۰۶	تصویرگری به وسیله استعاره
۴۱۰	کنایه
۴۱۱	خاستگاه کنایه
۴۱۳	کنایه از دیدگاه زبان‌شناسی
۴۱۸	فصل هفتم: زیبایی‌های بدیعی
۴۱۸	بدیع در قرآن
۴۱۹	۱. طباق

۳۱۱	گسترش در ساختار و گسترش معنا
۳۱۵	۲. گزینش دقیق واژگان
۳۲۵	دفع یک شبهه
۳۲۶	مفهوم زائد بودن حرف
۳۲۷	علت اعتقاد به زائد بودن حرف
۳۲۸	نقش زیبایی‌شناختی حروف زائد
۳۲۸	کارکرد سبکی - مضمونی حروف در برخی از آیات
۳۳۲	کارکرد حرف از جهت ذکر و حذف
۳۳۷	۳. معنای تصویری
۳۴۴	فصل چهارم: تصویر
۳۴۹	تصویر در قرآن
۳۴۹	مؤلفه‌های تصویر هنری در قرآن
۳۵۷	تصویر و بافت
۳۵۹	تصویر تابلو
۳۵۹	تصاویر تقابلی
۳۶۲	فصل پنجم: التفات در قرآن
۳۶۳	انواع و حالات التفات
۳۶۵	کارکرد التفات
۳۶۵	جنبه سبک‌شناختی التفات
۳۶۶	حوزه‌های التفات در قرآن
۳۷۷	التفات در حوزه واژگان
۳۷۸	انواع معنا
۳۷۹	انحراف در ساختار نحوی

کارکرد طباق.....	۴۲۰
۲. توریه.....	۴۲۱
۳. مشاکله.....	۴۲۲
۴. جناس.....	۴۲۳
انواع جناس.....	۴۲۳
کارکرد جناس.....	۴۲۴
مؤلفه‌های زیبایی در جناس.....	۴۲۴
تناسب لفظ و معنا.....	۴۲۴
نمونه‌ای از آیات و سوره‌ها با توجه به جنبه زیبایی‌شناختی آنها.....	۴۲۶
۱. «أَنَا اعطیناک الکوثر».....	۴۲۷
۲. «فصل لربک و النحر».....	۴۲۷
۳. «ان شائک هو الایتر».....	۴۲۸
۴. نکته‌های بلاغی در آیه «إِنک أنت الاعلی».....	۴۲۸
۵. انواع صنایع بدیعی واژه «تم» در آیه «و إن یقاتلوکم یؤلوکم الادبار ثم لاینصرون».....	۴۲۹
۶. جنبه‌های زیبایی‌شناختی و بلاغی آیه ۴۴ سوره هود.....	۴۳۱
۷. جنبه‌های زیبایی‌شناختی در آیات ۲۶ و ۲۷ سوره بقره.....	۴۳۵
کتاب‌نامه.....	۴۳۹
نمایه آیات.....	۴۴۹

سخنی با خواننده

در عصر جهانی شدن ارتباطات و ظهور و بروز رویدادهای بزرگ فردی و اجتماعی و رویکردهای نو در گستره علوم انسانی، هنر و ادبیات در روند ایجاد و گسترش بنیان‌های جدید جامعه بشری از جایگاهی ویژه برخوردارند.

گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی با درک این موقعیت خاص، موضع‌گیری عالمانه و تقادانه و اتخاذ شیوه‌های مناسب اندیشه‌ورزی دینی و تعمیق و گسترش دانش و معرفت اسلامی و شیعی و تبیین باورها و ارزش‌های انقلاب اسلامی را در گستره مطالعات و پژوهش‌های ادبی و هنری، ضرورتی گریزناپذیر می‌داند و بر آن است تا با رعایت چارچوب‌های دینی و بهره‌گیری از تمام ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل نوگرایانه اسلامی و تخصصی کردن حوزه‌های پژوهشی و گشایش افق‌های تازه ضمن حضور فعال در گستره بازآفرینی مفاهیم و آموزه‌های هویت‌ساز فرهنگ و تمدن اسلامی، به تولید اندیشه‌های مترقی در این دو عرصه و پشتیبانی نظری از نهادهای ادبی و هنری نظام اسلامی مبادرت ورزد.

نویسنده در اثر حاضر با عنوان زیبایی‌شناسی آیات قرآن کوشیده است با بهره‌گیری از دیدگاه‌های فیلسوفان مغرب زمین به تعریف و مبانی زیبایی‌شناسی بپردازد، آن‌گاه با طرح آرا و نظریات اندیشمندان مسلمان در این حوزه به تحلیل آیات و نشان دادن نکته‌ها و جنبه‌های زیبایی کلام و حیانی همت گمارده است؛ به این ترتیب گامی مهم و

اساسی در راستای تحقق بازشناسی فرهنگ اسلامی و معرفی آموزه‌های بلاغی کهن و دستاوردهای زبانی و زیبایی‌شناسی نوین به‌شمار می‌آید.

بی‌گمان سامان‌یافتن این پژوهش در مراحل گوناگون ارائه، تصویب، اجرا و دفاع مدیون تلاش‌های بی‌دریغ و ارزنده اعضای محترم شورای علمی و کارشناس گروه و به‌ویژه کوشش‌های عالمانه همکار گرامی جناب آقای هوشنگ استادی در تسریع و بهبود روند یادشده و نیز ویرایش صوری و محتوایی اثر حاضر و ناظر محترم است. در اینجا شایسته است از تلاش‌ها و پیگیری‌های آنان سپاسگزاری شود.

همچنین باید از همه مسئولان و دست‌اندرکاران پیشین و کنونی محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی صمیمانه تشکر نمود که با حمایت‌ها و مساعدت‌های دلسوزانه و مدبرانه‌شان پژوهش حاضر به سرانجام نیکو رسید.

گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی پیشاپیش از انتقادات و پیشنهادهای علمی و سازنده استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران استقبال می‌نماید و امید دارد همه این فعالیت‌ها در راستای رشد و بالندگی و تحقق فرهنگ دینی و اهداف و دستاوردهای ادبی و هنری سودمند باشد و زمینه گسترش اندیشه اسلامی و شیعی را در این دو گستره فراهم سازد.

دکتر سید حسین سیدی

مدیر گروه پژوهشی ادبیات و هنر اسلامی

معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی

مقدمه

پژوهش حاضر به بررسی مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی آیات قرآن می‌پردازد. قرآن کریم قبل از هر چیز، متن است و در نگاه نخست برای کسی که با آن روبه‌رو می‌شود، به عنوان یک متن جلوه می‌کند؛ لذا قرآن پژوهان طی سالیان به مهم‌ترین وجه آن یعنی متن بودن آن توجه کرده‌اند. عرب‌های معاصر نزول قرآن به گونه‌های مختلف از تأثیر متن آن سخن گفته‌اند؛ به عبارت دیگر، آن تأثیر روانی و فکری که بر دل و جان عرب می‌گذاشت، قبل از هر چیز، ناشی از زیبایی، انسجام و سازوکارهای استوار این متن بوده است، چون عرب‌های عصر نزول هرچند از دانش و آگاهی چندان بهره‌ای نداشته‌اند، ولی از ذوق و درک غریزی از شعر و سخن فصیح بهره‌مند بوده‌اند. می‌توان گفت تعجب و شگفتی عرب از آیات، قبل از درگیری ذهنی با مفاهیم و عناصر آگاهی بخش آن، به شگفتی و حیرت آنان از زیبایی، انسجام و استواری متن قرآن بوده است که آنان را علی‌رغم انکار محتوای آن به اعتراف وا می‌داشت.

به شهادت تاریخ، عرب‌های عصر نزول با شنیدن آیات، بی‌اختیار به آن توجه نشان می‌دادند و گاهی آشکارا و گاهی در نهان به زیبایی، عظمت، شیوایی و جمال آن اعتراف می‌کردند، زیرا عرب‌ها خود ملتی آشنا به ادبیات، شعر و خطابه بودند حتی خود را از این جهت از دیگر ملت‌ها برتر می‌دانستند. ملتی که خود در شعر، خطابه و زیبایی‌های کلام مهارت داشته و دارای زبانی با انعطاف‌پذیری فوق‌العاده و توانمند در

بیان احساسات و عواطف بوده است، بی‌اختیار درباره عباراتی که از جانب مردی از جنس خودشان آن هم درس ناخوانده بیان شد، لب به سخن گشودند و به کلام و متنی فراتر از زبان و کلام معمولشان سر تسلیم فرود آوردند.

از آن روزگار تا کنون جهانیان خود را در برابر کتابی می‌بینند که به عنوان معجزه پیامبری مطرح شده است که خود همچون دیگر هم‌نژادان خویش از درس و کتاب بهره‌ای نداشت ولی پیام‌آور کتاب و متنی بوده است که هنوز در باب ساز و کارهای متنی و زیبایی‌های آن سخن به میان می‌آید. قرآن کریم برخلاف برخی از متون که تنها به ساز و کارهای زبانی و جنبه‌های ساختاری متن توجه داشته و مورد عنایت ادبا و ناقدان قرار گرفته‌اند، از جهت محتوا نیز متنی شگفت و معجزه است؛ لذا تأکید بر جنبه زیبایی‌شناختی این متن در پژوهش حاضر، نادیده گرفتن محتوای متین متن نیست؛ بلکه توجه دادن به زیبایی‌های ساختاری، زبانی، تصویری و روابط واژگانی آن است که پس از گذشت قرن‌ها باز از رونق نمی‌افتد.

رویکرد این پژوهش، رویکردی زیبایی‌شناسانه است که می‌کوشد با توجه به مفاهیم زیبایی‌شناختی و مؤلفه‌های نقد جدید، زیبایی‌های متن قرآنی را بکاود؛ از این رو ابتدا به کلیات در باب زیبایی‌شناختی و طرح دیدگاه‌های فیلسوفان در مفهوم زیبایی و زیبایی‌شناسی پرداخته می‌شود و سپس در بخش زبان قرآن به بحث نشانه‌شناسی و زبان دین و زبان قرآن اشاره می‌رود و مبحث اصلی آن که بررسی و بیان جنبه‌های زیبایی‌شناختی متن قرآنی است به ارائه نمونه‌ها و شواهدی می‌پردازد که زیبایی متن را تشکیل می‌دهد. در این مبحث از زیبایی‌شناسی واژه، جایگاه واژه در متن، بافت، تصویر، کارکرد تصویر، مؤلفه‌های بلاغی از قبیل مجاز، استعاره، تشبیه، فاصله و کارکرد آن در قرآن و مقایسه متن قرآنی با شعر عرب سخن به میان می‌آید.

ادعای این اثر آن نیست که به تمام جنبه‌ها و تمام آیات قرآن کریم پرداخته شود؛ بلکه می‌کوشد با نشان دادن جنبه‌هایی از آیاتی که در نظر به عموم ناقدان و

زبان‌شناسان عرب حاوی نکته‌های زیبایی‌شناختی است، تصویری از زیبایی‌های قرآن را ارائه دهد.

نگارنده کوشیده است با استفاده از دیدگاه فیلسوفان مغرب زمین به تعریف و مبانی زیبایی‌شناسی بپردازد و آنگاه با طرح دیدگاه‌های اندیشه‌وران و ناقدان مسلمان در حوزه زیبایی‌شناسی به تحلیل آیات و نشان دادن نکته‌ها و جنبه‌های زیبایی کلام و حیاتی همت گمارد. نویسنده معتقد است متون دینی، متون ویژه‌ای هستند که از مقاصد مهم آنها تأثیر بر مخاطب است. این متون می‌کوشند با به‌کارگیری سبک ویژه و ساختار زبانی شعرگونه بر مخاطبان و پیروان خود اثر بگذارند؛ لذا قرآن کریم که با شکوه‌ترین متن دینی است، با بهره‌گیری از بهترین و جذاب‌ترین شیوه‌ها به انتقال پیام دست یازیده است. اینکه قرآن کریم از ابزار زبانی و سبک بیانی شعری به انتقال پیام رو آورده، خود بیانگر توجه به زمینه نزول آن است، چون این پیام در میان مردمی مطرح شده است که خود اهل شعر و فصاحت بوده‌اند و به خوبی درمی‌یافتند متن قرآن با شعر و خطبه‌هایشان ماهیتاً متفاوت است؛ بنابراین پرداختن به جنبه‌های زیبایی‌شناختی متن قرآن کریم، از مقصد آن (اثرگذاری بر دل و جان مخاطب)، دور نیست. از طرفی منکران و مخالفان قرآن در عصر نزول هیچ یک تأثیر ادبی و زیبایی‌شناختی آن را انکار نکرده‌اند؛ به همین دلیل، خاستگاه بررسی اعجاز قرآن نزد بسیاری از ناقدان و قرآن‌پژوهان مسلمان، خاستگاه ادبی بوه است. چون آنها نیز به صراحت دریافته بودند قرآن کریم خود یک متن ادبی است که پیام خود را با سازوکارهای زبانی عرب و به کار بستن شیوه‌های زیباسازی کلام به گوش مخاطبان رسانده است.

ادعای نگارنده آن نیست که به تمام جنبه‌های زیبایی و بلاغی کلام حق پرداخته است؛ لذا از صاحب‌نظران در حوزه پژوهش‌های قرآنی انتظار دارد با تکمیل نواقص این پژوهش در کشف جنبه‌های زیبایی کلام خداوند، علاقه‌مندان این حوزه را سیراب سازند.